

The Correction of an Ambiguous Couplet and the Reconstruction of the Prelude to the Story of Rostam and Sohrab

Seyed Ali Mahmoudi Lahijani, Ph.D. Graduate in Department of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.
mahmoudi4324@gmail.com

Abstract

This article offers a textual reconstruction and analysis of one of the most problematic couplets in the prelude to the story of Rostam and Sohrab in Ferdowsi's *Shahnameh*. In the Florence manuscript (614 AH), the couplet is recorded as: *Nokhostīn tan az marg bebsāyadī/ Dalīr o javān khāk nabsāyadī*. The wide variation in the manuscript readings has led some editors to omit the couplet from the text altogether, while others have proposed emendations that are difficult to justify. In this study, the extant manuscript readings are classified into two principal groups. Manuscript analysis suggests that the readings of the first group are most likely the result of scribal intervention, whereas the diversity of the second group indicates that the original form of the couplet should be sought within this group. The study therefore addresses two main questions: what is the most plausible reconstruction of the couplet in light of the manuscript evidence, and how does this reconstruction affect the arrangement of the verses in the prelude to the story of Rostam and Sohrab? The findings show that, once the couplet is restored, the prelude consists of a coherent sequence of six verses. Furthermore, examination of the manuscript tradition and the content of the subsequent verses indicates that numerous verses were added to this section after Ferdowsi. Most of these additions function as interpretive glosses composed in response to the ideas expressed in the original prelude.

Keywords: Ferdowsi's *Shahnameh*; Prelude to the Story of Rostam and Sohrab; Textual Criticism; *Shahnameh* Manuscript Readings.

Extended Abstract

1. Introduction

The prelude to the story of Rostam and Sohrab invites the reader to reflect on death. In this prelude, death is regarded as a mystery whose true nature remains hidden from human beings; therefore, humans are unable to make a definitive judgment about it.

A careful analysis of this section and the determination of the exact number and order of its verses are of particular importance, because the manuscripts of the *Shahnameh* contain different readings in this part, and the existing differences in the number and arrangement of verses have also found their way into some editions of the *Shahnameh*.

The prelude to the story of Rostam and Sohrab begins with six verses in the eight-volume edition of Ferdowsi's *Shahnameh*, edited by Khaleghi-Motlagh. However, in the new edition of the *Shahnameh* and in the book *The Story of Rostam and Sohrab*, two additional verses have been added to the beginning of the story, making the prelude consist of eight verses. Among these verses, there is one verse with highly divergent readings in the manuscripts. Due to the difficulty of establishing its text, Khaleghi-Motlagh placed this verse in the margin and suggested that it was probably composed by Ferdowsi, but scribal alterations have made its correction difficult.

The variation in the readings of this verse among the manuscripts is so extensive that it has been considered one of the most difficult verses of the *Shahnameh* in terms of textual criticism and interpretation. Therefore, this study seeks, through the examination of reliable manuscripts of the *Shahnameh* and the analysis of textual evidence, to propose the preferable form of this verse and to clarify its position within the structure of the prelude to the story of Rostam and Sohrab. This conclusion can also contribute to determining the number and order of the verses in this prelude.

2. Method

In this study, the readings of the verse in the old and reliable manuscripts of the *Shahnameh* are first examined and classified. Then, drawing on the principles of critical text editing, the relationships among the readings, the possibility of scribal corruptions, and the internal textual evidence are evaluated. In the next stage, the syntactic structure of the verse and its semantic connection with the preceding and following verses of the prelude to the story of Rostam and Sohrab are analyzed in order to determine its position within the structure of this prelude.

3. Results

The examination of the manuscripts showed that the readings “nastāyadī” and “nabsāyadī” have been preserved in a number of old manuscripts, while the other readings can be regarded as the result of scribal corruption and alteration. The manuscript-based and internal textual evidence also supports the preference of the readings “del” (heart), “nokhostīn” (first), and “ar” (if) over the forms “tan” (body), “nakhastī”, and “az” (from). The analysis of the verse's structure showed that its difficulty does not arise solely from the variant readings of the word “nastāyadī”; rather, it also stems from the syntactic and semantic relationship among “del” (heart), “death,” and the verb

“nastāyadī.” Based on this emendation, the verse is consistent with the semantic structure and overall theme of the prelude to the story of Rostam and Sohrab.

4. Discussion and Conclusion

Based on manuscript evidence, semantic analysis of the verse, and its relationship with the other verses, this study prefers the reading “nastāyadī.” Other readings found in the manuscripts, including “nastāwazī” in the San Jose manuscript and other forms preserved in some manuscripts, are considered to be the result of corruption, alteration, and scribal error, whereas this word has been correctly preserved in the Vatican manuscript (848 AH). Furthermore, after accepting the reading “nastāyadī,” the reading “ar” (if), rather than “az” (from), is considered preferable. Accordingly, the first hemistich is emended as follows:

Nokhostīn del ar marg nastāyadī (“At first, if the heart does not praise death”)

The analysis of this hemistich shows that its difficulty does not arise solely from the variant readings of the word “nastāyadī,” but also from its syntactic and semantic structure. The expression “praising death” creates an ambiguity in this context, arising from the relationship among “del” (heart), “marg” (death), and the verb “nastāyadī.” This ambiguity may have caused some scribes to alter different parts of the hemistich in order to make the expression conform to their own understanding. Thus, the words “nokhostīn/nakhostī,” “del/tan,” and “ar/az” have undergone changes in the manuscripts. Therefore, the variations in this verse cannot be reduced merely to the difficulty of a single word; rather, the ambiguity of the entire syntactic and semantic structure of the hemistich has also contributed to these differences.

Considering the rhyme and manuscript evidence, especially the readings found in the Vatican manuscript (848 AH), “nabsāyadī” can be regarded as the preferable form of the second hemistich. Accordingly, the proposed emendation of the verse is:

Nokhostīn, del ar marg nastāyadī/ Delīr o javān khāk nabsāyadī

The acceptance of this emendation also affects the determination of the number and order of the verses in the prelude to the story of Rostam and Sohrab. Based on the Florence manuscript (614 AH), the San Jose manuscript, the Tabriz Safīneh (721 AH), the Vatican manuscript (848 AH), and *Ekhtiyārāt-e Shāhnāmeḥ*, this verse is placed after the verse “Cho ārām gīrī be dīgar.sarāy,” and the prelude to the story of Rostam and Sohrab is completed with six verses.

In this arrangement, the poet, by presenting the image of a violent wind that casts an unripe quince to the ground, prepares the way for reflection on death and shows that death, regardless of maturity and immaturity, old age and youth, strikes and destroys. Therefore, the possibility of making a definitive judgment about death is also questioned, since the truth of death remains hidden from human beings, and they cannot easily call it unjust or just, skillful or unskillful, or regard it as justice or injustice. In the final two verses, the discussion shifts from death itself to the way human beings confront it. The fifth verse raises the possibility that a person may attain a better and peaceful place in the other world after death. The sixth verse develops this idea from another perspective and connects it with the heroic world. In this verse, a conditional relationship is established between “praising death,” in the sense of valuing and accepting it, and the

confrontation of the brave and the young with death; that is, if the heart does not praise death and does not regard it as worthy, the brave and the young will not touch the soil and will not step toward confronting death.

تصحیح بیتی مبهم و بازسازی خطبه داستان رستم و سهراب

سید علی محمودی لاهیجانی، دانش‌آموخته دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

mahmoudi4324@gmail.com

چکیده

این مقاله به تصحیح و تحلیل یکی از بیت‌های مبهم خطبه داستان رستم و سهراب می‌پردازد؛ بیتی که در نسخه فلورانس (۱۱۴ق) به صورت «نخستین تن از مرگ ببسایندی / دلیر و جوان خاک نبسایندی» ضبط شده است. اختلاف‌ها و ضبط‌های گوناگون این بیت در نسخه‌های شاهنامه موجب شده است که برخی مصححان آن را از متن شاهنامه کنار بگذارند و برخی دیگر تصحیحی نادرست از آن ارائه کنند. در این پژوهش، ضبط‌های مختلف بیت به دو گروه اصلی تقسیم شده است. تحلیل نسخه‌ها نشان می‌دهد که ضبط‌های گروه نخست به احتمال فراوان حاصل دخل و تصرف کاتبان است، اما تنوع ضبط‌های گروه دوم نشان می‌دهد که صورت اصیل بیت را باید در نسخه‌های همین گروه جست‌وجو کرد؛ ازاین‌رو این پرسش مطرح می‌شود که تصحیح دقیق بیت با توجه به تفاوت ضبط‌ها چیست و این بیت چه تأثیری در بازسازی ترتیب بیت‌های خطبه داستان رستم و سهراب دارد؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد که با تصحیح این بیت، خطبه داستان رستم و سهراب از شش بیت منسجم تشکیل شده است. همچنین بررسی نسخه‌ها و تحلیل محتوای بیت‌ها نشان می‌دهد که پس از فردوسی بیت‌های فراوانی به این بخش افزوده شده است که بیشتر آن‌ها کارکردی تفسیری دارند و در واکنش به اندیشه‌های مطرح‌شده در این خطبه سروده شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه فردوسی؛ خطبه داستان رستم و سهراب؛ تصحیح متن؛ ضبط نسخه‌های شاهنامه

(۱) مقدمه

خطبه داستان رستم و سهراب، خواننده را به تأمل درباره مرگ فرامی خواند. در این خطبه، مرگ رازی دانسته شده که حقیقت آن بر انسان پوشیده است؛ از این رو انسان توان داوری قطعی درباره آن را ندارد. باتوجه به اهمیت معنایی این بخش، ضروری است متن آن به دقت تصحیح و شمار و ترتیب دقیق بیت‌های آن مشخص شود؛ زیرا نسخه‌های شاهنامه در این بخش ضبط‌های متفاوتی دارند و در شمار و ترتیب بیت‌ها نیز اختلاف‌هایی دیده می‌شود که همین اختلاف‌ها به تصحیح‌های شاهنامه نیز راه یافته است.

خطبه داستان رستم و سهراب در چاپ هشت‌جلدی شاهنامه فردوسی، به تصحیح خالقی مطلق، با شش بیت آغاز می‌شود (فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۲، صص. ۱۱۷-۱۱۸). اما در ویرایش جدید شاهنامه و در کتاب داستان رستم و سهراب، دو بیت دیگر (بیت ۶ و ۷) نیز به آغاز این داستان افزوده شده و در مجموع خطبه به هشت بیت رسیده است (فردوسی، ۱۳۹۹، ص. ۷۵):

۱. اگر تندبادی برآید ز گنج	به خاک افکند نارسیده‌ترنج
۲. ستمگاره خوانیمش ار دادگر؟!	هنرمند گویمش ار بی‌هنر؟!
۳. اگر مرگ دادست، بیداد چیست؟!	ز داد این همه بانگ و فریاد چیست؟!
۴. از این راز جان تو آگاه نیست!	بدین پرده‌اندر تو راه نیست!
۵. همه تا در آرزو رفته فراز	به کس بر نشد این در راز باز!
۶. بدین کار یزدان تو را راز نیست	اگر دیو با جانت همباز نیست!
۷. [به گیتی در آن کوش، چون بگذری	سرانجام نیکی بر خود بری!]
۸. به رفتن مگر بهتر آیدت جای	چون آرام گیری به دیگرسرای

(فردوسی، ۱۳۹۳ الف، ج ۱، ص. ۲۶۱، ۸-۱)

در همین بخش، بیتی با ضبط‌های گوناگون در نسخه‌ها آمده است که خالقی مطلق در چاپ هشت‌جلدی، آن را به حاشیه برده و در کتاب داستان رستم و سهراب درباره آن نوشته است: «جز در ل، ق در دیگر دستنویس‌های ما و نیز در

دستنویس ژ و چند دستنویس دیگر بیتی آمده است: اگر مرگ کس را نیوباردی... که محتملاً از خود سراینده کتاب است، ولی دستبرد در آن تا آنجاست که پیرایش آن دست‌کم به گونه‌ای که بتوان آن را در متن پذیرفت ممکن نشد» (فردوسی، ۱۳۹۹، ص. ۱۴۰).

در برخی تصحیح‌های شاهنامه، مانند وللرس (فردوسی، ۱۸۷۷، ج ۱، صص. ۴۳۳-۴۳۴) و ماکان (فردوسی، ۱۸۲۹، ج ۱، صص. ۳۱۵-۳۱۶) بیت این‌گونه آمده است:

اگر مرگ کس را نیوباردی ز پیر و جوان خاک بسپاردی

و در تصحیح مول به این صورت آمده است:

نخستین بدل مرگ بستایدی دلیر و جوان خاک نپسودی

(فردوسی، ۱۳۵۳، ج ۲، ص. ۳۷)

در کلاله خاور/ رمضانی هر دو تصحیح بیت، که در بالا به آن اشاره شد، به متن برده شده است (فردوسی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص. ۳۴۴). اما این بیت در تصحیح مسکو (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۲، صص. ۱۶۹-۱۷۰)، جیحونی (فردوسی، ۱۳۸۱، ج ۷، ص. ۷) و جنیدی (فردوسی، ۱۳۸۵، ج ۱، صص. ۴۲۲-۴۲۳) و در کتاب‌های مینوی (فردوسی، ۱۳۵۲، ص. ۲۴)، یاحقی (۱۳۶۸، ص. ۲۷)، شعار و انوری (فردوسی، ۱۳۷۵، ص. ۶۱) و رستگار فسائی (۱۳۷۸، صص. ۷۰-۷۳) نیامده است.

تفاوت ضبط‌های این بیت در نسخه‌ها تا حدی است که برخی شاهنامه‌پژوهان آن را «دشوارترین بیت شاهنامه» نامیده‌اند (خطیبی، ۱۳۹۵، ص. ۵۳۹). با این همه، این پژوهش می‌کوشد با بررسی نسخه‌های معتبر شاهنامه و تحلیل آن‌ها، صورت اصیل این بیت را بازسازی کند و جایگاه آن را در ساختار خطبه رستم و سهراب روشن سازد؛ نتیجه‌ای که می‌تواند در تعیین شمار و ترتیب بیت‌های این خطبه نیز راهگشا باشد.

۱-۱) بیان مسئله و پرسش‌های پژوهش

بیتی در خطبه رستم و سهراب، که با ضبط‌های متفاوتی مانند «اگر مرگ کس را نیوباردی/ ز پیر و جوان خاک بسپاردی» یا «نخستین بدل مرگ بستایدی/ دلیر و جوان خاک نپسودی» آمده است، از دشوارترین بیت‌های شاهنامه به شمار می‌رود که هم در تصحیح و هم در معنا محل اختلاف بوده است. صورت‌های مختلف این بیت در نسخه‌های شاهنامه و دشواری معنایی آن موجب شده است که جایگاه دقیقش در ساختار خطبه رستم و سهراب روشن نباشد و تعیین شمار و نظم بیت‌های این بخش از شاهنامه با ابهام روبه‌رو شود؛ از این‌رو، این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش‌هاست:

- تصحیح بیت و صورت اصیل آن، با استناد به نسخه‌های معتبر شاهنامه، کدام است؟

- معنای دقیق بیت چیست و چگونه می‌توان آن را در سیاق خطبه رستم و سهراب تفسیر کرد؟

- تصحیح این بیت چه نقشی در بازسازی و تعیین شمار و ترتیب بیت‌های خطبه رستم و سهراب دارد؟

۲-۱) پیشینه پژوهش و نقد دیدگاه‌ها

جوینی با در نظر گرفتن ضبط فلورانس (۶۱۴ق) بیت را این‌گونه تصحیح کرده است:

نخستین تن ار مرگ پی سایدی دلیر و جوان خاک نپسایدی

(فردوسی، ۱۳۸۰، ج ۳، ص. ۳۰۳)

او در شرح بیت نوشته است: «اگر نخستین تن از آدمیان مرگ را زیر پا لگد مال می‌کرد، و آن را نابود می‌ساخت، پس از آن مردان دلیر و جوان، گور را لمس نمی‌کردند و همواره زنده می‌ماندند» (فردوسی، ۱۳۸۰، ج ۳، صص. ۳۰۳-۳۰۴). به گفته خطیبی، معنای پیشنهادی جوینی با اندیشه‌های فردوسی هم‌خوانی ندارد و این مفهوم انتزاعی چیرگی بر مرگ با دنیای شاعرانه او سازگار نیست؛ زیرا فردوسی مرگ را گریزناپذیر می‌داند (خطیبی، ۱۳۹۵، ص. ۵۴۰).

کزازی بیت را با تصحیح زیر و با نشانه تردید آورده است:

نخستین تن ار مرگ بفسایدی، دلیر و جوان خاک نپسایدی(؟)

(کزازی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص. ۱۱۳، ب ۲۳۳۱)

و در شرح بیت نوشته است: «اگر در آغاز کار، آن زمان که مرگ به سراغ آدمی می‌آید، او جوان و زیبا باشد و به تن خویش بتواند مرگ را افسون کند و آن را از خویشتن براند، هرگز دلیر و جوان خاک را نخواهد پسود و زندگانی را بدرود نخواهد گفت» (کزازی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص. ۵۵۵). خطیبی تصحیح و معنای کزازی را این‌گونه نقد کرده است: «افسون کردن مرگ و مقابله با آن و تن در ندادن بدان، در حوزه تفکرات فردوسی جایی ندارد... گذشته از این، نگارنده متوجه نشده است که دلیر جوان و زیبا چگونه می‌تواند به تن خویش مرگ را افسون کند؟» (خطیبی، ۱۳۹۵، ص. ۵۴۱).

جعفری با در نظر گرفتن ضبط سفینه تبریز، اقدم نسخ، اختیارات شاهنامه و چندین نسخه معتبر، تصحیح زیر را پیشنهاد کرده است:

نخستی دل ار مرگ نشتاودی دلیر و جوان خاک نپساودی

(جعفری، ۱۳۹۴، صص. ۲۶-۲۷)

او مشکل بیت را در واژه «شتاو» و فقدان نقطه‌گذاری دقیق در الفبای قدیم می‌داند و برای معنی بیت نوشته است: «دل از کار مرگ خسته و آزرده نمی‌شد، اگر مرگ [این مهر و مرام را می‌داشت که] شتاب نکند [و صبر کند تا در زمان پیری جان مردم را بگیرد] و انسان دلیر و جوان را به خاک نیندازد» (جعفری، ۱۳۹۴، ص. ۲۷). او همچنین در بخش یادداشت‌ها پیشنهاد دیگری برای تصحیح بیت ارائه کرده است: «به‌سختی دل ار مرگ نشتاودی (یعنی اگر مرگ با سخت‌دلی...)» (جعفری، ۱۳۹۴، ص. ۳۷).

درباره این تصحیح باید توجه داشت که تنها ضبط نسخه سن ژوزف در نظر گرفته شده است؛ ضبطی که نسخه‌های دیگر شاهنامه آن را پشتیبانی نمی‌کند و فعل «نشتاودی» نیز دخل و تصرف کاتب سن ژوزف بوده است (ن.ک. راستی‌پور، ۱۳۹۹، صص. ۱۰۶-۱۰۷).

خطیبی تصحیح و معنای بیت را این‌گونه می‌داند:

اگر مرگ کس را نیوباردی ز پیر و جوان خاک بسپاردی
(خطیبی، ۱۳۹۵، ص. ۵۴۳)

معنی: اگر مرگ آدمی را نمی‌بلعید (به سراغ آدمی نمی‌آمد)، زمین چنان از آدمیان پیر و جوان پر می‌شد که خاک زمین را لگدمال و نابود می‌کردند (زمین را کن فیکون می‌کردند)» (خطیبی، ۱۳۹۵، ص. ۵۴۳).
او متوجه این اشکال بوده که در شاهنامه «سپردن» به معنی «لگدمال کردن و نابود کردن» است، نه «سپاردن»؛ از این رو کوشش کرده تا از پیکره گروه فرهنگ‌نویسی شاهی برای «سپاردن» بیابد و تنها بیتی از مولوی یافته و شاهی از شاهنامه نیاورده است (خطیبی، ۱۳۹۵، صص. ۵۴۳-۵۴۴). از این گذشته، پیش از او در تصحیح ماکان، وللرس و کلاله خاور همین تصحیح آمده است و پیشنهاد خطیبی، پیشنهاد تازه‌ای نیست.
بهر بیت را این گونه به متن برده است:

به چُستی تن از مرگ بستاندی دلیر و جوان خاک نپسایدی
(بهر، ۱۳۹۶، ج ۵، ص. ۱۳)

و چنین معنی کرده است: «اگر می‌شد تن را با چالاک و چابکی از مرگ دور داشت، دلیر و جوان با خاک هماغوش نمی‌شد و نمی‌مرد» (بهر، ۱۳۹۶، ج ۵، ص. ۱۴).
باید توجه داشت که ضبط «به چستی» تنها در نسخه واتیکان (۸۴۸ق) آمده است و پشتوانه نسخه‌های دیگر را ندارد؛ از سوی دیگر، مشخص نیست که مصحح چگونه «تن از مرگ ستاندن» را بدون هیچ شاهی به معنی «از مرگ دور داشتن» تن، از چنگ مرگ تن را ربودن، نمردن» گرفته، در حالی که چنین گروه فعلی‌ای در شاهنامه نیامده است. همچنین به جای آوردن شرط ساده با واژه «اگر...»، واژه «می‌شد» را نیز به معنی افزوده و این گونه شرط امکان را به بیت تحمیل کرده است.
ارغوان سه پیشنهاد برای تصحیح بیت ارائه کرده است:

نخستی	دل	ار	مرگ	نشتاودی	دلیر	و	جوان	خاک	نپساودی
نخستی	دل	ار	مرگ	نشتابدی	دلیر	و	جوان	خاک	نپساودی
نخستی	دل	ار	مرگ	نشتابدی	دلیر	و	جوان	خاک	نپسایدی

(ارغوان، ۱۳۹۷، ص. ۱۱۱)

بیت نخست همان پیشنهاد جعفری است که پیش از این به آن اشاره شد، اما ارغوان معتقد است که گزینه سوم ممکن است مناسب‌ترین شکل بیت باشد و در معنای آن نوشته است: «با وجود اینکه مرگ حق است و اجتناب‌ناپذیر، ولی از دست دادن دلیرانی چون سهراب در جوانی، به خاطر شتاب آوردن مرگ، دل هر کسی، حتی رستم را، خسته می‌کند و به درد می‌آورد» (ارغوان، ۱۳۹۷، ص. ۱۱۱).

پیشنهاد سه تصحیح از بیت، و درآمیختن معنای آن با بیت‌های دیگر خطبه داستان رستم و سهراب نشان می‌دهد که نویسنده درباره تصحیح و معنای بیت به جمع‌بندی قطعی نرسیده است. در این موارد نویسنده باید یک ضبط منتخب و

مستدل ارائه کند، نه فهرستی از گزینه‌ها. از سوی دیگر، ضبط «نخستی دل...» تنها در نسخه سن ژوزف آمده است و پشتوانه نسخه‌های دیگر شاهنامه را ندارد و نمی‌توان آن را اصیل دانست.

راستی‌پور برای مصراع نخست، «نخستین دل از مرگ بشتابدی» را پیشنهاد کرده است و آن را معنی‌دار، دشوار و سازگار با سبک و زبان فردوسی می‌داند. او قافیه مصراع دوم را نیز یکی از دو صورت «پسایدی» یا «پساودی» می‌داند و با پذیرفتن عیب قافیه (اکفاء)، در نهایت بیت را این‌گونه تصحیح کرده است:

نخستین دل از مرگ بشتابدی دلیر و جوان خاک نپساودی
(راستی‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۰)

او «شتابیدن از» یا «شتافتن از» را به معنی «گریزان شدن» دانسته، اما شواهد متقنی از شاهنامه برای آن ارائه نکرده و سرانجام این معنی را برای بیت نوشته است: «ابتدا دل از مرگ گریزان است (از سر نفرت) و [شخص] دلیر و جوان خاک را لمس نمی‌کند...» (راستی‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۲). در توضیح اینکه چرا خاک، دلیر و جوان را لمس نمی‌کند، آورده است: «در نبرد نخست پشت سهراب به خاک نمی‌رسد (خاک را نمی‌پساود)، بلکه او رستم را به زمین می‌زند. همین جاست که فردوسی بار دیگر صفات «دلیر و جوان» را برای سهراب به کار می‌برد... دلیر و جوان سر به گفتار پیر/ بداد و بیود آن سخن جای‌گیر... در واقع دور نیست که فردوسی این صفات مشابه را به‌عمد در این دو موضع آورده باشد تا سرنخی به دست خواننده بدهد که بدانند بدان پیروزی نخستین دل ندد و باید منتظر نبرد سپسین باشد. روشن است که با صورت و معنی ارائه‌شده از بیت (که بر پایه پیگیری علل ایجاد تغییرات و گزینش صورت دشوارتر به دست داده شد)، بیت مورد نظر نمی‌تواند پایان‌بخش خطبه داستان رستم و سهراب باشد» (راستی‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۲). از آنجا که او معنی بیت را کامل نمی‌داند، برای کامل کردن معنی، هشت بیت دیگر از نسخه‌ها به خطبه داستان رستم و سهراب افزوده است (راستی‌پور، ۱۳۹۹، صص. ۱۱۳-۱۱۶).

عیب قافیه در تصحیح پیشنهادی، گسست معنایی میان دو مصراع، کامل نبودن معنی بیت و تعقید در توضیح و تفسیر آن و همچنین افزودن بیت‌های الحاقی برای کامل کردن معنی بیت، از مهم‌ترین اشکالات تصحیح راستی‌پور است. افزون بر این، ضبط «بشتابدی» در هیچ‌یک از نسخه‌های شاهنامه دیده نمی‌شود؛ از این‌رو پذیرش چنین ضبطی بدون پشتوانه نسخه‌شناختی دشوار است.

به طور کلی، مشکل مشترک در تصحیح و معنای پیشنهادی پژوهشگران برای بیت مورد نظر آن است که یا بر پایه پشتوانه نسخه‌ها نتوانسته‌اند صورت دقیقی از بیت به دست دهند، یا معنای ارائه‌شده از سوی آن‌ها پیوندی روشن و منطقی با بیت‌های دیگر خطبه داستان رستم و سهراب ندارد؛ از این‌رو تاکنون تصحیحی ارائه نشده است که هم با شواهد نسخه‌شناختی و هم با انسجام معنایی خطبه سازگار باشد.

۲) بحث اصلی

ضبط بیت در نسخه‌های شاهنامه را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد.^(۱) گروه نخست، ضبط‌های نسبتاً یکدستی دارد و دخل و تصرف در آن کم‌تر دیده می‌شود. در برابر، ضبط‌های گروه دوم گشتگی، تصحیف و تفاوت‌های چشمگیری

دارد. مقایسه این دو گروه نشان می‌دهد که ضبط‌های گروه نخست به احتمال فراوان حاصل ساده‌سازی متن است، در حالی که ضبط‌های گروه دوم، احتمالاً صورت کهن‌تر و اصیل‌تر بیت را حفظ کرده است.

گروه نخست:

س (۷۳۱ق): اگر مرگ کس را نئوئاردی / ز پیر و جوان خاک ئسباردی (فردوسی، ۷۳۱ق، ص. ۸۸)؛
 لن (۷۳۳ق): اگر مرگ کس را نیوباردی / ز پیر و جوان خاک بشار[ذی] (فردوسی، ۷۳۳ق، ص. ۱۱۰)؛
 ق^۲ (۷۹۶ق): اگر مرگ را کس بتوباردی / ز پیر و جوان خاک بشاردی (فردوسی، ۷۹۶ق، ص. ۴۸ب)؛
 سع (قرن ۸): اگر مرگ کس را بنوباردی / ز پیر و جوان خاک نشاردی (فردوسی، ۱۳۷۹، ص. ۱۳۹)؛
 پ (۸۴۴ق): اگر مرگ کس را بتوباردی / ز پیر و جوان خاک ئسپاردی (فردوسی، ۸۴۴ق، ص. ۷۷ب)؛
 لن^۲ (۸۴۹ق): اگر مرگ کس را نیوباردی / ز پیر و جوان خاک بشاردی (فردوسی، ۸۴۹ق، ص. ۸۲)؛
 آ (۸۵۲ق): اگر مرگ کس را نیازاردی / ز پیر و جوان خاک نشاردی (فردوسی، ۸۵۲ق، ص. ۷۴الف)؛
 ب (۸۹۴ق): اگر مرگ کس را نیوباردی / ز پیر و جوان خاک نشاردی (فردوسی، ۸۹۴ق، ص. ۴۶الف).^(۲)

گروه دوم:

ف (۶۱۴ق): نخستین تن از مرگ بسایذی / دلیر و جوان خاک نسیاذی (فردوسی، ۶۱۴ق، ص. ۱۵۳)؛
 ژ (قرن ۷ یا ۸): نخستی دل از مرگ نستاوژی / دلیر و جوان خاک نپساوژی (فردوسی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۱۲۲)؛
 ست (۷۲۱ق): نخستین دل از مرگ ستایدی / دلیر و جوان خاک ئساودی (تبریزی، ۷۲۱ق، ص. ۲۸۵الف)؛
 اس (۷۵۳ق): نخستین دل از مرگ بستایدی / دلیر و جوان خاک را شایذی (فردوسی، ۷۵۳ق، ص. ۶۱الف).^(۳)
 ش (قرن ۸): نخستین دل از مرگ ئسائیدی / دلیر و جوان مرگ را سایدی (فردوسی، ص. ۱۰الف)؛
 ش^۲ (قرن ۸): نخستین دل از مرگ بستائیدی / دلیر و جوان خاک نپساودی (خطیبی، ۱۳۹۵، ص. ۵۴۲)؛
 ظ (۸۰۷ق): نخستین دل از مرگ بستاندی / ... (مستوفی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص. ۲۲۱)؛
 لی (۸۴۰ق): نخستین دل از مرگ بستایدی / دلیر و جوان خاک را شایذی (فردوسی، ۸۴۰ق، ص. ۸۰ب)؛
 ل^۳ (۸۴۱ق): نخستین دل از مرگ بسایذی / دلیر و جوان خاک را شایذی (فردوسی، ۸۴۱ق، ص. ۸۴الف)؛
 و (۸۴۸ق): پچستی دل از مرگ نستایدی / دلیر و جوان مرگ ئپسایدی (فردوسی، ۸۴۸ق، ص. ۷۹ب)؛
 ل^۲ (۸۹۱ق): نخستین دل از مرگ بستاندی / دلیر و جوان خاک بستاندی (فردوسی، ۸۹۱ق، ص. ۴۹پی‌دی‌اف)؛
 اختیارات شاهنامه: اگر خود دل از مرگ نستایدی / دلیر و جوان خاک نپساودی (فردوسی، ۱۳۷۹، ص. ۲۱۷).^(۴)

همان‌طور که پیش از این گفته شد به نظر می‌رسد که ضبط‌های گروه نخست حاصل ساده‌سازی یا یک‌دست‌سازی متأخر بیت باشد، اما تنوع و گشتگی‌های ضبط‌های گروه دوم می‌تواند بازمانده نویسنش کهن‌تر بیت باشد؛ از این رو، با توجه به ضبط‌های گروه دوم در ادامه هر مصراع در بخشی جداگانه تحلیل شده است.

۱-۲) مصراع نخست

* «نخستین تن»، «نخستی دل»، «نخستین دل»

ضبط «نخستین تن» تنها در نسخه فلورانس آمده است و پشتوانه دیگری ندارد؛ بنابراین احتمال تصرف کاتب بسیار است. به‌ویژه اینکه «تن» با فعل «بسیادی» تناسب ظاهری دارد و ممکن است کاتب به قیاس این ارتباط، «دل» را به «تن» بدل کرده باشد.

ضبط «نخستی دل» نیز در نسخه‌ای منفرد (سن ژوزف) آمده و اصالت آن محل تردید است. این ضبط نیز ممکن است نتیجه تحریف یا دخل و تصرف کاتب باشد. ضبط نسخه واتیکان نیز مشابه سن ژوزف است، اگرچه می‌توان آن را «بجستی» (به چستی) خواند، چنان‌که خالقی مطلق (فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص. ۱۱۸، ح. ش ۲) و بهفر (فردوسی، ۱۳۹۶، ج ۵، ص. ۱۳) آن را چنین خوانده‌اند. بنابراین، ضبط درست و اصیل باید «نخستین دل» باشد که پیش‌تر نیز به آن اشاره شده است (راستی‌پور، ۱۳۹۹، صص. ۱۰۵-۱۰۷).

✽ «از» یا «ار»

انتخاب میان دو واژه «از» یا «ار» (اگر) وابسته به انتخاب فعل جمله (قافیه) است.

✽ «بسیادی»، «نستاودی»، «بستانی»، «نستایدی/بستایدی»

فعل «بسیادی» در نسخه فلورانس، کوچک اوّل و لندن (۸۴۱ق) آمده است، اما هیچ‌کدام از این ضبط‌ها پذیرفتنی نیست؛ زیرا همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، «نخستین تن» در فلورانس نتیجه تصرف کاتب است و فعل «بسیادی» تنها با ضبط «تن» معنا پیدا می‌کند؛ به این معنی که، یا کاتب در نسخه اساس خود «نخستین تن» دیده و فعل را مطابق آن «بسیادی» نوشته است (زیرا این «تن» است که می‌تواند از میان برود)، یا کاتب نتوانسته فعل را درست بخواند و تصور کرده فعل جمله «بسیادی» است و به قیاس آن «دل» را به «تن» بدل کرده است. افزون بر این، آوردن «بسیادی» برای «دل» نیز بی‌معناست؛ از این رو نمی‌توان ضبط دو نسخه دیگر (کوچک اوّل و لندن ۸۴۱ق) را پذیرفت.

ضبط «نستاودی» نیز پذیرفتنی نیست؛ زیرا این فعل در شاهنامه نیامده و ازسوی دیگر، کاتب سن ژوزف احتمالاً با توجه به قافیه مصراع دوم (نپساودی)، که در چندین نسخه آمده، در قافیه مصراع نخست دست برده است. فعل «بستانی» نیز که در حاشیه ظفرنامه (۸۰۷ق) و نسخه لندن (۸۹۱ق) آمده، به احتمال فراوان حاصل تصحیف یا بدخوانی است؛ زیرا عبارت «نخستین دل از مرگ بستانی» بی‌معناست.

بنابراین، تنها ضبط‌های پذیرفتنی، دو صورت «نستایدی» یا «بستایدی» است. این دو فعل از مصدر «ستودن» (= ستاییدن) به معنی «ستایش کردن» است و صورت‌های مختلف آن در شاهنامه آمده است:

ندانست که‌ش چون ستایدهمی برو چشم را چون گشایدهمی

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص. ۲۶۲، ب ۱۴۱۲)

ز دیدار، زاری بیفزایدت کس از بخردان نیز نستایدت

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۵، ص. ۴۲۲، ب ۱۴۹۷)

ستاینده‌بی کو ز بهر هوا ستاید کسی را همی ناسزا،

شکست تو جویدهمی زآن سخُن ممان تا به پیش تو گردد کهن

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۶، ص. ۲۵۹، ب ۶۴-۶۵)

گر افزون از آن دوست بستایدش بلندی و گشی بیفزایدش

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۷، ص. ۴۲۶، ب ۴۱۲۱)

نگارنده، باتوجه به شواهد نسخه‌شناختی، و تحلیل معنایی بیت و ارتباط آن با بیت‌های دیگر، که در ادامه به آن اشاره خواهد شد، صورت «نستایدی» را درست می‌داند و ضبط سفینه تبریز، استیفنس، کوچک دوم، حاشیه ظفرنامه، لیدن، لندن (۸۹۱ق) و اختیارات شاهنامه را تصحیف همین واژه می‌داند؛ واژه‌ای که در نسخه واتیکان (۸۴۸ق) به درستی حفظ شده و کاتب نسخه سن ژوزف آن را به «نستاودی» بدل کرده است. با پذیرش ضبط «نستایدی»، از میان دو واژه «از» و «ار»، باید «ار» (اگر) را از نسخه‌های سن ژوزف، استیفنس (۷۵۳ق) و واتیکان (۸۴۸ق) پذیرفت. بر این اساس، تصحیح مصراع نخست چنین است: «نخستین دل ار مرگ نستایدی».

البته در نگاه نخست، فعل «نستایدی» ساده می‌نماید، اما دشواری این مصراع تنها به فعل جمله محدود نمی‌شود، بلکه از ساخت نحوی و معنایی جمله ناشی می‌شود. ترکیب «مرگ را ستودن» ترکیبی نامتعارف و خلاف انتظار در شاهنامه است؛ از این رو، ابهام مصراع از رابطه نحوی و معنایی میان «دل»، «مرگ» و «نستایدی» پدید می‌آید. همین ابهام می‌توانسته است برخی کاتبان را به تغییر اجزای مختلف مصراع واداشته باشد تا عبارت را با دریافت خود از معنای بیت سازگار کنند. چنان‌که نه تنها فعل، بلکه واژه‌های «نخستین / نخستی»، «دل / تن» و «ار / از» نیز در نسخه‌ها دستخوش تغییر شده‌اند. این امر نشان می‌دهد که برخی کاتبان در فهم کل ساختار مصراع با دشواری روبه‌رو بوده‌اند و کوشیده‌اند با تغییر اجزای مختلف آن، عبارت را برای خود روشن کنند. بنابراین، به نظر می‌رسد گشتگی‌های فراوان نسخه‌ها را نمی‌توان تنها ناشی از دشواری یک واژه دانست، بلکه ابهام در ساختار نحوی و معنایی کل مصراع نیز در این دگرگونی‌ها نقش داشته است.

۲-۲) مصراع دوم

* «شایدی / سایدی»

این دو ضبط که در نسخه‌های استیفنس (۷۵۳ق)، کوچک اول (قرن ۸)، لیدن (۸۴۰ق) و لندن (۸۴۱ق) آمده است، نشان می‌دهد که فعل مصراع دوم، بی‌نقطه ضبط شده بود و کاتبان آن را به صورت «شایدی / سایدی» خوانده‌اند و با افزودن «را» کوشیده‌اند وزن مصراع را اصلاح کنند؛ از این رو، نمی‌توان این ضبط‌ها را اصیل دانست.

* «مرگ» یا «خاک»

در دو نسخه شاهنامه کوچک اول و واتیکان (۸۴۸ق) به جای «خاک»، واژه «مرگ» به متن برده شده است که این نیز به روشنی حاصل تصرف کاتبان است و نمی‌توان آن را پذیرفت.

* «بستاندی»

در نسخه لندن (۸۹۱ق) قافیه هر دو مصراع یکسان است (بستاندی)؛ از این رو این واژه باید تصحیف واژه دیگری باشد.

* «نپساودی / نساودی (حرف دوم بی‌نقطه)»

در نسخه‌های سن ژوزف، سفینه تبریز (۷۲۱ق)، شاهنامه کوچک دوم (قرن ۸) و اختیارات شاهنامه ضبط «نپساودی» دیده می‌شود که در شاهنامه سابقه‌ای ندارد و نمی‌توان آن را پذیرفت. به احتمال فراوان، صورت «نپساودی» شکل گویشی واژه «نپسایدی/نپسایدی» است که به نسخه‌های شاهنامه راه یافته است.

* «نپسایدی/نپسایدی» (حرف نخست بی‌نقطه)

چنان‌که پیش‌تر گفته شد، قافیه مصراع نخست به احتمال فراوان «نستایدی» است و با در نظر گرفتن معنای بیت (ن.ک: ادامه مطالب)، می‌توان قافیه مصراع دوم را «نپسایدی» دانست، چنان‌که در نسخه فلورانس (۶۱۴ق) و واتیکان (۸۴۸ق) آمده است. این فعل از مصدر «بَسودن» (= بساییدن) به معنای «لمس کردن» و «ساییدن» است و در شاهنامه شواهدی دارد:

اگر باره آهیننی بیای سپهرت بساید نمانی بجای
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص. ۶۱، ب ۹۰)
یکی شارستان کرده دارد ز سنگ که نپساید آن هم ز چنگ پلنگ
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۶، ص. ۵۲، ب ۶۸۷)

باتوجه به آنچه گفته شد می‌توان تصحیح بیت را این‌گونه دانست:

نخستین، دل ار مرگ نستایدی دلیر و جوان خاک نپسایدی

معنی بیت: در ابتدا، اگر دل، مرگ را ستایش نکند، دلیر و جوان خاک را لمس نمی‌کند.

۲-۳) تعداد و ترتیب بیت‌های خطبه رستم و سهراب

با توجه به تصحیح پیشنهادی بیت «نخستین، دل ار مرگ نستایدی...» در بخش پیشین، اکنون می‌توان به تعداد، ترتیب و معنای بیت‌های خطبه پرداخت. همان‌طور که تصحیح بیت باتوجه به ضبط گروه دوم انجام شد، بهتر است تعداد و ترتیب بیت‌های خطبه نیز از همین گروه انتخاب شود؛ ازاین‌رو بیت‌های خطبه رستم و سهراب (بدون توجه به تصحیح متن) از نسخه‌های این گروه و همچنین نسخه لندن (۶۷۵ق) گردآوری شد تا در ادامه به اصالت و الحاقی بودن آن‌ها پرداخته شود:

- اگر تندبادی برآید ز کنج به خاک افکند نارسیده ترنج
- نه روبه بماند نه درنده شیر نه بددل بماند نه مرد دلیر
- ستمکاره خوانیمش ار دادگر هنرمند گویمش ار بی‌هنر
- اگر مرگ دادست بیداد چیست ز داد این همه بانگ و فریاد چیست
- ازین راز جان تو آگاه نیست بدین پرده اندر تو را راه نیست
- همه تا در آز رفته فراز به کس بر نشد این در راز باز
- به رفتن مگر بهتر آیدت جای چو آرام گیری به دیگر سرای

۸. که داند چنین داستان را یقین
 ۹. نخستین تن از مرگ ببسایدی
 ۱۰. اگر آتشی گاه افروختن
 ۱۱. بسوزد چو در سوزش آید درست
 ۱۲. دم مرگ چون آتش هولناک
 ۱۳. جوان را چه باید به گیتی طرب
 ۱۴. درین جای رفتن نه جای درنگ
 ۱۵. چنان دان که دادست و بیداد نیست
 ۱۶. جوانی و پیری به نودیک مرگ
 ۱۷. چنان دان که گیتی فسوس است و باد
 ۱۸. دل از نور ایمان گر آکنده‌ای
 ۱۹. پرستش برو پیشه کن با نیاز
 ۲۰. برین کار یزدان تو را راز نیست
 ۲۱. به گیتی دران کوش چون بگذری
 ۲۲. کنون رزم سهراب رانم نخست
- به‌جز دادفرمای دادآفرین
 دلیر و جوان خاک نبسایدی
 بسوزد عجب نیست از سوختن
 چو شاخ کهن بیخ نو را بجست
 ندارد ز برنا و فرتوت باک
 که بی‌مرگ را هست پیری سبب
 بر اسب فنا گر کشد مرگ تنگ
 چو داد آمدش جای فریاد نیست
 یکی دان چو اندر بُدن نیست برگ
 نباشد خردمند اینجای شاد
 تو را خامشی به که تو بنده‌ای
 همه کار روز پسین را بساز
 اگر جانت با دیو انباز نیست
 سرانجام نیکی بر خود بری
 از آن کین که او با پدر چون بجست

نسخه‌های گروه دوم را می‌توان از نظر تعداد بیت‌ها به دو دسته تقسیم کرد:
 الف. نسخه‌هایی که زیرمجموعه نسخه فلورانس (۶۱۴ق) قرار می‌گیرند؛
 ب. نسخه‌هایی که زیرمجموعه نسخه لندن (۶۷۵ق) قرار می‌گیرند.

۲-۳-۱) گروه الف

فلورانس (۶۱۴ق)؛ سن ژوزف (قرن ۷ یا ۸)؛ سفینه تبریز (۷۲۱ق)؛ واتیکان (۸۴۸ق)؛ اختیارات شاهنامه^(۵):

ب	ف	ژ	ست	و	اخ
ب ۱	*	*	*	*	*
ب ۲					
ب ۳	*	*	*	*	*
ب ۴	*	*	*	*	*
ب ۵	*	*	*	*	*
ب ۶					
ب ۷	*	*			*
ب ۸	*				

ب ۹	*	*	*	*	*
ب ۱۰					
ب ۱۱					
ب ۱۲					
ب ۱۳					
ب ۱۴					
ب ۱۵					
ب ۱۶					
ب ۱۷					
ب ۱۸		*			
ب ۱۹					
ب ۲۰					
ب ۲۱		*			
ب ۲۲					

جدول (۱): بیت‌های خطبه رستم و سهراب در نسخه‌های گروه «الف»

جدول (۱) نشان می‌دهد که با در نظر گرفتن بیت‌های گروه «الف» می‌توان تعداد و ترتیب بیت‌های خطبه داستان رستم و سهراب را این‌گونه دانست:

اگر تندبادی برآید ز کُنج به خاک افگند نارسیده‌ترنج
ستمگاره خوانیمش ار دادگر؟ هنرمند گویمش ار بی‌هنر؟
اگر مرگ دادست، بیداد چیست؟ ز داد این همه بانگ و فریاد چیست؟
ازین راز جان تو آگاه نیست بدین پرده اندر تو راه نیست
به رفتن مگر بهتر آیدت جای چو آرام گیری به دیگرسرای
نخستین، دل ار مرگ نَسایدی دلیر و جوان خاک نَبسایدی

در شرح بیت‌های خطبه باید توجه داشت که افزون بر پیوستگی معنایی شش بیت، این بیت‌ها دوبه‌دو نیز با یکدیگر پیوند دارند، یکی مسئله‌ای را مطرح می‌کند و دیگری آن را کامل می‌کند^(۶). معنای این شش بیت به شرح زیر است:

بیت ۱ و ۲: اگر تندبادی از گوشه‌ای برآید و ترنج نارسیده‌ای را به خاک بیفکند، آن تندباد را ستمکار بخوانیم یا دادگر؟ آن را هنرمند بخوانیم یا بی‌هنر؟

بیت ۳ و ۴: اگر مرگ داد است، بیداد چیست؟ اگر مرگ را باید داد دانست، این همه بانگ و فریاد آدمیان برای چیست؟ جان آدمی از این راز آگاه نیست، و به درون این پرده راه ندارد.

بیت ۵ و ۶: شاید با مرگ جای بهتری بیایی، هنگامی که در جهان دیگر آرام می‌گیری. در آغاز، اگر دل، مرگ را ستایش نکند، دلیر و جوان خاک را لمس نمی‌کند.

شاعر در آغاز، با آوردن تمثیل تندبادی که ترنج نارسیده‌ای را به خاک می‌افکند، زمینه را برای اندیشیدن به مرگ فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که مرگ، بی‌اعتنا به پختگی و ناپختگی و پیری و جوانی، می‌تازد و از میان می‌برد. از این رو، امکان دآوری قطعی درباره مرگ را نیز زیر سؤال می‌برد؛ زیرا حقیقت مرگ بر انسان پوشیده است و او نمی‌تواند به آسانی آن را ستمکار یا دادگر، هنرمند یا بی‌هنر بخواند، یا آن را داد و بیداد بداند. در دو بیت پایانی، بحث از خودِ مرگ به چگونگی رویارویی انسان با آن منتقل می‌شود. در بیت پنجم این احتمال مطرح می‌شود که شاید انسان پس از مرگ در سرای دیگر به جای بهتر و آرامش‌بخشی دست یابد. بیت ششم این اندیشه را از چشم‌اندازی دیگر دنبال می‌کند و آن را به جهان پهلوانی پیوند می‌زند. در این بیت، میان «ستودن مرگ»، به معنای ارجمند شمردن آن، و رویارویی دلیر و جوان با مرگ رابطه شرطی برقرار شده است؛ به این معنا که اگر دل، مرگ را نستاید و آن را ارجمند نشمارد، دلیر و جوان خاک را نمی‌بساید و به رویارویی با مرگ گام نمی‌نهد.

در خطبه داستان «رستم و هفت‌گردان در شکارگاه افراسیاب» نیز بیت‌هایی آمده است که در درک بیت پایانی خطبه رستم و سهراب کمک می‌کند و با مفهوم آن در پیوند است:

چو هم‌ره کنی جنگ را با خرد دلیرت ز جنگاوران نشمرد
خرد را و دین را رهی دیگرست سخن‌های نیکو به پند اندرست
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص. ۱۰۳، ب ۵-۶)

این دو بیت نشان می‌دهد که اگر انسان در جنگ پای خرد را به میان بکشد، دیگر در شمار دلیران نخواهد بود؛ زیرا میدان نبرد، قلمرو «دل» است، نه قلمرو «خرد» و «دین». خرد، آدمی را به سنجش سودو زیان و حفظ جان فرامی‌خواند، چنان‌که در شاهنامه مرگ غالباً از منظر خرد و زندگی انسانی امری ناخوشایند و گریزناپذیر شمرده شده است:

مگر مرگ کز مرگ خود چاره نیست و زو بتر از بخت، پتیاره نیست
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۳، ص. ۴، ب ۱۲)

اما دل سرچشمه دلاوری و خطرپذیری است؛ از این رو پهلوان زمانی به میدان نبرد قدم می‌گذارد که راه دل را برگزیند. همین سخنان در گفت‌وگوی افراسیاب و اغریرت نیز آمده است:

به دانش نباشد سر جنگ‌جوی نباید به جنگ اندرون آب روی
سرِ مرد جنگی خرد نسپرد که هرگز نیامیخت کین با خرد
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص. ۳۲۱، ۵۲۹-۵۳۰)

بر این اساس، «دل» در بیت «نخستین، دل از مرگ نستایدی...» همان نیروی برانگیزاننده دلاوری است و مقصود از «ستودن مرگ»، ستایش خودِ مرگ نیست، بلکه مراد، مرگی است که پیامد ناگزیر دلاوری و شرافت پهلوانی است. دلیر، چون چنین مرگی را ارجمند می‌شمارد، به نبردی گام می‌نهد که فرجام آن به خاک افتادن است.

۲-۳-۲) گروه ب

لندن (۶۷۵ق)؛ شاهنامه کوچک اوّل (قرن ۸)؛ استیفنس (۷۵۳ق)؛ حاشیه ظفرنامه (۸۰۷ق)؛ لیدن (۸۴۰ق)؛ لندن (۸۴۱ق)؛ لندن (۸۹۱ق)^(۷):

ل	ش	اس	ظ	لی	ل ^۳	ل ^۲	
ب ۱	*	*	*	*	*	*	
ب ۲		*		*			
ب ۳	*	*	*	*	*	*	
ب ۴	*	*	*	*	*	*	
ب ۵	*	*	*	*	*	*	
ب ۶	*	*	*	*	*	*	
ب ۷	*	*	*	*	*	*	
ب ۸							
ب ۹	*	*	*	*	*	*	
ب ۱۰	*	*	*	*	*	*	
ب ۱۱	*	*	*	*	*	*	
ب ۱۲	*	*	*	*	*	*	
ب ۱۳	*	*	*	*	*	*	
ب ۱۴	*	*	*	*	*	*	
ب ۱۵	*	*	*	*	*	*	
ب ۱۶	*	*	*	*	*	*	
ب ۱۷		*		*			
ب ۱۸	*	*	*	*	*	*	
ب ۱۹			*	*	*	*	
ب ۲۰	*		*	*	*	*	
ب ۲۱	*	*	*	*	*	*	
ب ۲۲	*	*	*	*	*	*	

خطبه رستم و سهراب
«ب»

بیت‌های خطبه ۶)
آخر، این احتمال را

جدول (۲): بیت‌های
در نسخه‌های گروه
معنا و شرح
بیت)، به‌ویژه بیت

تقویت می‌کند که بیت‌های دیگر (بیت‌های ۱۰ تا ۲۲) پس از فردوسی سروده و به این بخش افزوده شده باشند؛ زیرا این بیت‌ها در اصل پاسخ به پرسش‌هایی هستند که در آن شش بیت مطرح شده است. آن شش بیت، پرسشگر، تأمل‌برانگیز و گفت‌وگومحورند و تا اندازه‌ای رنگ‌وبوی فلسفی دارند؛ درحالی‌که بیت‌های بعدی، تعلیمی، موعظه‌ای و پاسخ‌محورند و می‌کوشند ابهام خطبه را برطرف کنند و خواننده را به ایمان و تسلیم در برابر اراده الهی فراخوانند. گوینده یا گویندگان بخش الحاقی نیز سخن خود را با تمثیل آغاز کرده‌اند: «اگر آتشی گاه افروختن...» و «دم مرگ چون آتش هولناک...». سپس نشان داده‌اند که مرگ، پیر و جوان نمی‌شناسد، پس جوان بهتر است در زندگی راه طرب یا شادی را انتخاب نکند: «جوان

را چه باید به گیتی طرب...؛ زیرا مرگ داد است و این جهان «فسوس است و باد». اگر نور ایمان در دل تو موج می‌زند، باید در برابر خواست خداوند سکوت کنی و پرستش پروردگار را پیشه کنی و توشه‌ای برای آخرت فراهم کنی. اگر با دیو شریک و هم‌پیمان نیستی، نباید در برابر ارادهٔ پروردگار چون‌وچرا کنی؛ زیرا دربارهٔ آن آگاهی نداری. پس در جهان بکوش تا سرانجام، خوبی با خود ببری...

در اینجا باید دربارهٔ بیت‌های ۲، ۶، ۸ نیز توضیحی داده شود:

بیت «نه روبه بماند نه درنده‌شیر...» (بیت ۲) تنها در دو نسخهٔ استیفنس (۷۵۳ق) و لیدن (۸۴۰ق) آمده و مشخص است که نمی‌توان آن را اصیل دانست.

بیت «که داند چنین داستان را یقین...» (بیت ۸) تنها در نسخهٔ فلورانس آمده است و پشتیبانی نسخ را ندارد؛ ازسوی دیگر مانند بیت‌های ۱۰-۲۲ واکنشی است به محتوای خطبه؛ به‌ویژه که در میان دو بیت کلیدی ۷ و ۹ آمده است.

بیت «همه تا در آرزو رفته فرا...» (بیت ۶) در نسخهٔ فلورانس، سن ژوزف، سفینه تبریز، واتیکان و اختیارات شاهنامه (گروه الف) دیده نمی‌شود، اما در نسخهٔ لندن (۶۷۵ق) و چند نسخهٔ دیگر (گروه ب) آمده است. در بیشتر نسخه‌ها ضبط «در آرزو» در هر دو مصراع تکرار شده و ضبط «در راز» تنها در دو نسخهٔ لندن (۶۷۵ق) و استانبول (۷۸۳ق) آمده است (فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص. ۱۱۷). این موضوع نشان می‌دهد که اگر ضبط «در آرزو» در هر دو مصراع بوده باشد، این بیت دربارهٔ حرص و طمع انسان است و ارتباطی با محتوای خطبهٔ رستم و سهراب ندارد و اگر در مصراع دوم «در راز» بوده باشد، کاتبان به این نکته توجه داشته‌اند که دو مصراع، انسجام معنایی ندارد؛ ازاین‌رو این ضبط را به «در آرزو» بدل کرده‌اند. پژوهشگران دربارهٔ معنای این بیت مطالب فراوانی نوشته‌اند، اما تاکنون معنای روشنی از آن به دست نیامده است؛ زیرا در این بیت، «گسست منطقی و معنایی» دیده می‌شود: همه تا در آرزو (حرص و طمع) پیش‌رفته‌اند. بر کسی در راز مرگ گشوده نشد! (۸)

خطیبی (۱۳۹۰، صص. ۱۰۱-۱۱۲) تلاش کرده است این گسست را با نگاهی تأویلی پر کند؛ او ابتدا مفهوم «آرزو» و «نیاز» را درهم آمیخته، سپس «آرزو» را به معنای «نیازهای طبیعی انسان» تفسیر کرده و آن را در تضاد با «قواعد و راز مرگ» دانسته است. او می‌نویسد: «از آنجایی که زندگی طبیعی آدمی با قواعد خاص خود با مرگ، که آن نیز قواعد خاص خود را دارد، در تضاد است، در راز مرگ و دنیای بعد از آن بر آدمی گشوده نخواهد شد و آدمی به هیچ روی نمی‌تواند از راز و رمزهای مرگ، آگاه شود» (خطیبی، ۱۳۹۰، ص. ۱۰۸).

باید توجه داشت که در شاهنامه، «آرزو» به معنی «نیازهای طبیعی و حیاتی» انسان به کار نرفته و خطیبی نیز برای این برداشت، شواهد کافی از شاهنامه ارائه نکرده است. اگر تفسیر او پذیرفته شود، ناگزیر باید به این نتیجه رسید که با رهایی از نیازهای طبیعی، انسان می‌تواند راز مرگ را دریابد، اما چنین برداشتی با معنای خطبهٔ رستم و سهراب سازگار نیست و با فضای مفهومی آن بی‌ارتباط است و بهتر است آن را از بیت‌های الحاقی به شمار آورد (۹).

۳) نتیجه‌گیری

با تحلیل ضبط‌های مختلف بیت مبهم خطبه داستان رستم و سهراب، و با در نظر گرفتن معنای آن در پیوند با بیت‌های پیشین، می‌توان صورت تصحیح‌شده بیت را این‌گونه دانست:

نخستین، دل ار مرگ نَسْتایِدی دلیر و جوان خاک نَسایِدی

این تصحیح ضمن انسجام بخشیدن به ساختار خطبه داستان رستم و سهراب، معنایی روشن‌تر از این بخش ارائه می‌کند. بر پایه این تصحیح، و باتوجه به شواهد نسخه‌شناسی، می‌توان خطبه داستان رستم و سهراب را مشتمل بر شش بیت دانست و آن‌ها را به ترتیب زیر تنظیم کرد:

اگر تندبادی برآید ز کُنج	به خاک افگند نارسیده‌تُرُنْج
ستمگاره خوانیمش ار دادگر؟	هنرمند گویمش ار بی‌هنر؟
اگر مرگ دادست، بیداد چیست؟	ز داد این همه بانگ و فریاد چیست؟
ازین راز جان تو آگاه نیست	بدین پرده اندر تو را راه نیست
به رفتن مگر بهتر آیدت جای	چو آرام گیری به دیگرسرای
نخستین دل ار مرگ نَسْتایِدی	دلیر و جوان خاک نَسایِدی

این شش بیت، در پیوندی درونی و هماهنگ، مرگ را واقعیتی می‌دانند که فراتر از درک و داوری انسان است. بیت پنجم، مرگ را لزوماً پایان نمی‌داند و احتمال می‌دهد که پس از آن، آرامشی در جایی بهتر در انتظار انسان باشد و بیت ششم نشان می‌دهد که اگر انسان از آغاز، مرگ را از راه دلاوری و شجاعت نمی‌ستود، جوان دلیر، تن به مبارزه و نبرد نمی‌داد و به مرگ گردن نمی‌نهاد.

از آنجا که شش بیت خطبه داستان رستم و سهراب، با طرح پرسش‌هایی تأمل‌برانگیز درباره مرگ، داوری انسان درباره آن را به چالش می‌کشد، به احتمال فراوان در دوره‌های بعد، بیت‌های متعددی برای تفسیر یا پاسخ به این اندیشه‌ها به خطبه افزوده شده است. این بیت‌های الحاقی، برخلاف ساختار پرسشگر و گفت‌وگومحور خطبه، لحنی تعلیمی و موعظه‌ای دارند و می‌کوشند خواننده را به ایمان و تسلیم در برابر اراده الهی فراخوانند. از این رو، به نظر می‌رسد که این بیت‌ها، نه ادامه طبیعی خطبه فردوسی، بلکه گونه‌ای تفسیر منظوم بر آن باشد؛ تفسیرهایی که با رویکردی تعلیمی و دینی سروده و به متن شاهنامه افزوده شده‌اند.

یادداشت‌ها

۱. در ابتدا پژمان فیروزبخش در وبگاه «حاصل اوقات» ضبط نسخه‌ها را به دو گروه تقسیم کرد و تصحیح بیت را به اقتراح گذاشت. همچنین برای گشودن بحث، با تردید تصحیحی از بیت ارائه کرد؛ هر چند این تصحیح به دلیل اشکالاتی که دارد، از جمله عیب قافیه، پذیرفتنی نیست: «نخستین دل ار مرگ نپساودی/ دلیر و جوان خاک نپساودی» (۱۳۹۲).

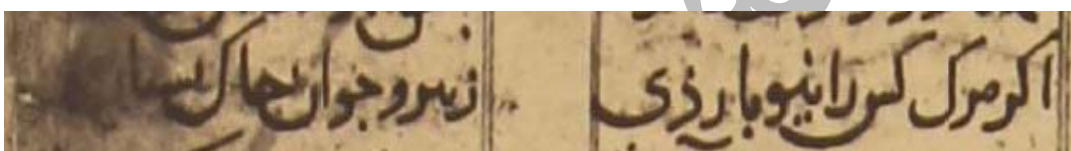
در همان وبگاه، پیشنهاد دیگری از سعید لیان مطرح شده که در آن «ستاویدن» گونه دیگری از «شتافتن» تلقی شده است: «نَخستی دل ار مرگ نستاودی/ دلیر و جوان خاک نپساودی... دل [کسی] خسته نمی‌شد اگر مرگ شتاب نمی‌آورد (اگر مرگ سراغ کسی نمی‌آمد) [و اگر انسان] دلیر و جوان را لمس نمی‌کرد (یا شاید: اگر خاک انسان دلیر و جوان را لمس نمی‌کرد)» (۱۳۹۲). <https://haseleowghat.blogfa.com/1392/06>

۲. ضبط بیشتر نسخه‌های گروه نخست مانند یکدیگر است و از آنجا که در این مقاله، ضبط‌های این گروه اساس تصحیح نیست، تصویر برخی از آنها آورده شد:
استانبول (۷۳۱ق):

(فردوسی، ۷۳۱ق، ص. ۸۸)

لنینگراد (۷۳۳ق):

(فردوسی، ۷۳۳ق، ص. ۱۱۰)

قاهره (۷۹۶ق):

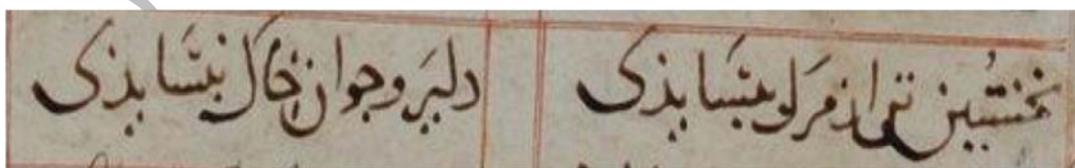

(فردوسی، ۷۹۶ق، ص. ۴۸ ب)

۳. از آقای علی شاپوران سپاسگزارم که ضبط نسخه استیفنس (۷۵۳ق) را در اختیار نگارنده گذاشتند.

۴. تصویر ضبط بیت در نسخه‌های گروه دوم:

فلورانس (۶۱۴ق):

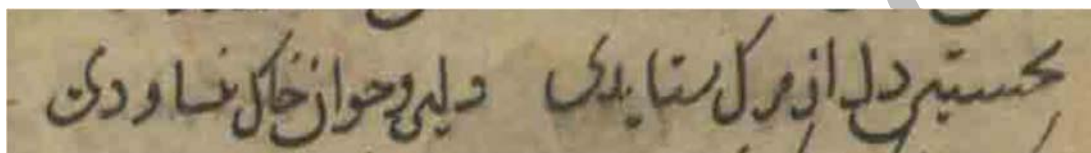
(فردوسی، ۶۱۴ق، ص. ۱۵۳ تصویر دیجیتالی)

سن ژوزف (احتمالاً قرن ۷ یا ۸):

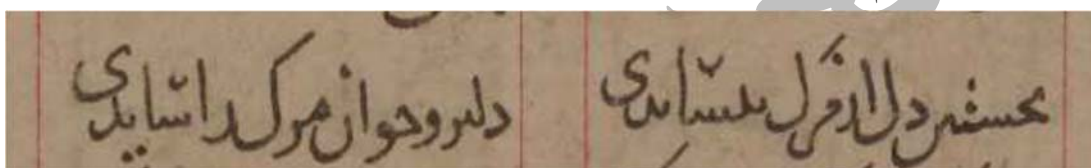
(فردوسی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۱۲۲)

سفینه تبریز (۷۲۱ق):

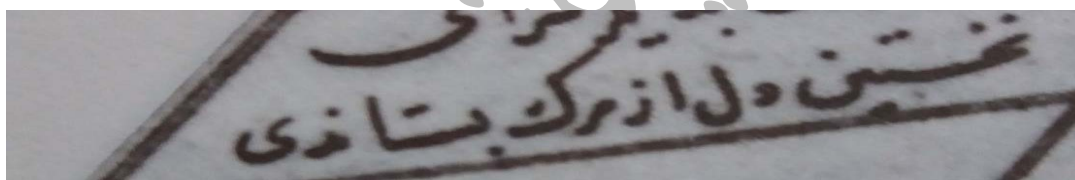
(تبریزی، ۷۲۱ق، ص. ۲۸۵ الف)

کوچک اول (قرن هشتم):

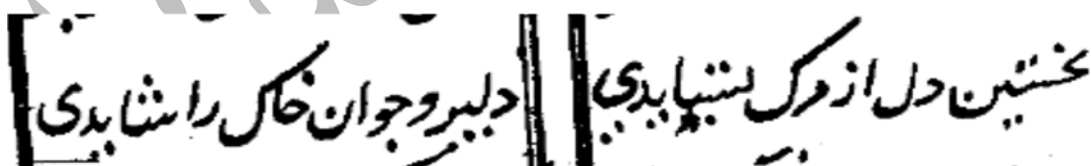
(فردوسی، ص. ۱۱۰ الف)

حاشیه ظفرنامه (۸۰۷ق):

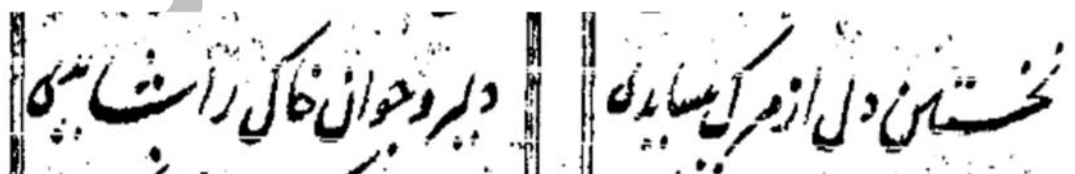
(مستوفی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص. ۲۱۷)

لیدن (۸۴۰ق):

(فردوسی، ۸۴۰ق، ص. ۸۰ ب)

لندن (۸۴۱):

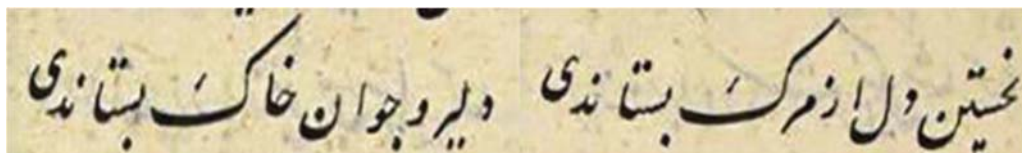
(فردوسی، ۸۴۱ق، ص. ۸۴ الف)

واتیکان (۸۴۸ق):

بختی دل از مرک بتندی | دیرو جوان خاک بتندی

(فردوسی، ۸۴۸ق، ص. ۷۹ب)

لندن ۸۹۱ق:

(فردوسی، ۸۹۱ق، ص. ۴۹ پی دی اف)

۵. فلورانس (۶۱۴ق): ۱، ۳، ۴، ۵، ۷، ۸، ۹ (فردوسی، ۶۱۴ق، ص. ۱۵۳)؛

سن ژوزف (قرن ۷ یا ۸): ۱، ۳، ۴، ۵، ۷، ۹ (فردوسی، ۱۳۸۹ج، ص. ۱۲۲، س ۱)؛

سفینه تبریز (۷۲۱ق): ۱، ۳، ۴، ۵، ۹، ۱۸ (تبریزی، ۷۲۱ق، ص. ۲۸۵ الف)؛

واتیکان (۸۴۸ق): ۱، ۳، ۴، ۵، ۹ (فردوسی، ۸۴۸ق، ص. ۷۹ب)؛

اختیارات شاهنامه: ۱، ۳، ۴، ۵، ۷، ۹ (فردوسی، ۱۳۷۹، ص. ۲۱۷).

۶. فردوسی پیش از داستان «جنگ بزرگ کیخسرو» آورده است:

کنون خطبه‌یی یافتم پیش از آن که مغز سخن یافتم بیش از آن

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۴، ۱۷۴، ب ۷۷)

این بیت نشان می‌دهد که به احتمال فراوان خطبه داستان جنگ بزرگ کیخسرو در منبع شاعر بوده است؛ از این رو خالقی مطلق (فردوسی، ۱۳۹۹، ص. ۷۲) احتمال داده است که برخی خطبه‌های شاهنامه، از جمله آن‌هایی که با داستان ارتباط تنگ‌تری دارند (مانند خطبه داستان رستم و سهراب)، شاید در مأخذ فردوسی و از آنجا در اصل پارسی میانه نیز بوده‌اند. نگارنده نیز احتمال فراوان می‌دهد که خطبه داستان رستم و سهراب در مأخذ فردوسی بوده و از آنجا به شاهنامه راه یافته است. همان‌طور که در ابتدای داستان رستم و شغاد از «نامه خسروان آزادسرو» چنین آمده است:

بگویم کنون آنچه ازو یافتم سخن را یک اندر دگر بافتم

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۵، ۴۳۹، ب ۵)

باید توجه داشت که خطبه داستان رستم و سهراب صرفاً مقدمه‌ای شاعرانه برای آغاز داستان نیست، بلکه احتمالاً بازتاب لایه‌ای کهن از سنت روایتگری ایرانی است که در آن راوی یا گزارشگر پیش از آغاز داستان، معنای اخلاقی و فلسفی روایت را برای مخاطب بیان می‌کرده و فردوسی این لایه را در متن خود حفظ کرده و به نظم آورده است.

۷. لندن (۶۷۵ق): ۱، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۱۲، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۲۲ (فردوسی، ۱۳۸۴، ص. ۴۴ الف)؛

شاهنامه کوچک اول (قرن ۸): ۱، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۴ (فردوسی، ص. ۱۰ الف)؛

استیفنس (۷۵۳ق): ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۱، ۲۲ (فردوسی،

۷۵۳ق، ص. ۶۱الف)؛

حاشیه ظفرنامه (۸۰۷ق): ۱، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲ (مستوفی،

۱۳۷۷ق، ج ۱، ص. ۲۲۱)؛

لیدن (۸۴۰ق): ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲ (فردوسی،

۸۴۰ق، ص. ۸۰ب)؛

لندن (۸۴۱ق): ۱، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲ (فردوسی، ۸۴۱ق،

ص. ۱۸۴الف)؛

لندن (۸۹۱ق) (۶): ۱، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، (۵)، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲ (فردوسی،

۸۹۱ق، ص. ۴۸-۴۹ پی دی اف).

۸. برای تصحیح‌ها و معنایی که پژوهشگران درباره بیت «همه تا در آرزو فرزند...» آورده‌اند و همچنین نقد آن‌ها

(ر.ک: خطیبی، ۱۳۹۰، صص. ۱۰۱-۱۱۲؛ راستی‌پور، ۱۳۹۴، ص. ۹۱؛ راستی‌پور، ۱۳۹۹، صص. ۱۱۷-۱۱۹).

۹. علی شاپوران در رساله دکتری خود با عنوان «تطور متن شاهنامه در سده‌های میانه»^۱ به بیت‌های الحاقی شاهنامه

پرداخته است. او در کنفرانس دوسالانه انجمن مطالعات جوامع فارسی‌زبان (ASPS) در مطلبی با عنوان «چنان دان که

دادست و بیداد نیست: اسلامی‌سازی متن شاهنامه در دوره ایلخانی»^۲ نشان داده است که با توجه به تبارشناسی نسخه‌های

شاهنامه تنها می‌توان بیت‌های «۱، ۳، ۴، ۵، ۷، ۹» خطبه داستان رستم و سهراب را اصیل دانست (همان بیت‌هایی که در

این مقاله اصیل دانسته شده است). او بر مبنای تبارشناسی و بررسی تاریخی منابع، بیت‌هایی را که در نسخه لندن ۶۷۵ق

آمده و در نسخه فلورانس ۶۱۴ق نیامده است، به قرن هفتم منتسب می‌کند و جز بیت «در آرزو»، باقی را افزوده دوره ایلخانی

(۶۵۸ق) به بعد می‌داند. همچنین بیت‌هایی که در نسخه استانبول ۷۳۱ق آمده و در لندن ۶۷۵ق نیست، اگر چه در نسخه‌های

متأخرتر آمده است، اما از افزوده‌های پیش از ایلخانیان می‌داند. البته تمرکز کار شاپوران بر توضیح تاریخی چرایی افزودن

بیت‌هاست و متعرض ضبط بیت دشوار و تحلیل ساختار بیت‌های خطبه داستان رستم و سهراب نمی‌شود.

¹. Evolution of an Epic: Medieval Textual History of the Shāhnāma

². Realise that death is justice and Not Injustice': Islamicising the Shāhnāma's Content in the Ilkhanid Period

منابع

- ارغوان، ا. (۱۳۹۹). درباره دشوارترین بیت شاهنامه. گزارش میراث، ۳(۱-۲)، ۱۱۲-۱۰۱.
- بهفر، م. (۱۳۹۶). شاهنامه فردوسی. تصحیح انتقادی و شرح یکایک ابیات. ج. ۵، فرهنگ نشر نو.
- تبریزی، ابوالمجد محمد بن مسعود. (۷۲۱ق). سفینه تبریز. [تصویر نسخه خطی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۹۰۰۸۴].
- جعفری، س. (۱۳۹۴). سفینه تبریز و چند پیشنهاد تازه در ویرایش شاهنامه. کهن نامه ادب پارسی، ۶(۲)، ۲۳-۳۹.
- خطیبی، ا. (۱۳۹۰). همه تا در آرزو فرشته فراز، یک معنی ناشناخته از در داستان رستم و سهراب. جستارهای ادبی، ۴۴(۳)، ۱۱۲-۱۰۱. <https://doi.org/10.22067/JLS.V44I3.12651>
- خطیبی، ا. (۱۳۹۵). دشوارترین بیت شاهنامه. پیر گلرنگ (یادنامه استاد فقید دکتر رشید عیوضی). به خواستاری رحمان مشتاق مهر و احمد گلی. به اهتمام محمد طاهری خسروشاهی. (صص ۵۳۹-۵۴۵). ادبیات راستی‌پور، م. (۱۳۹۴). نقدی بر داستان رستم و سهراب. فصلنامه نقد کتاب ادبیات، ۱(۲)، ۸۹-۱۱۱.
- راستی‌پور، م. (۱۳۹۹). نگاهی دیگر به خطبه داستان رستم و سهراب. آینه میراث، ۱۸(۱)، ۹۵-۱۲۹.
- رستگار فسائی، م. (۱۳۷۸). حماسه رستم و سهراب. جامی.
- فردوسی، ا. (۶۱۴ق). شاهنامه [تصویر نسخه خطی، نسخه کتابخانه ملی فلورانس، به نشانه Ms. Cl. III-24]. <https://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=B NCF0004147894#page/1/mode/1up>
- فردوسی، ا. (۷۳۱ق). شاهنامه، [تصویر نسخه خطی، نسخه توقاپوسرای]. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ش ۶۵۳۸.
- فردوسی، ا. (۷۳۳ق). شاهنامه [تصویر نسخه خطی، نسخه کتابخانه عمومی دولتی لنینگراد، به نشان کاتالوک دُرُن، شماره ۳۱۶-۳۱۷].

فردوسی، ا. (۷۵۳ق). شاهنامه [تصویر نسخه خطی، نسخه استیفنس]. موزه آرتور ام. سکلر، موزه ملی هنر آسیایی، مؤسسه اسمیتسونیان، واشنگتن دی.سی. (امانت درازمدت خانواده ابراهیمی)، شماره LTS1998.1.1.

فردوسی، ا. (۷۹۶ق). شاهنامه [تصویر نسخه خطی، نسخه دارالکتب قاهره، به نشانه ۷۳ تاریخ فارسی].
فردوسی، ا. (۸۴۰ق). شاهنامه [تصویر نسخه خطی، نسخه کتابخانه دانشگاه لیدن، به نشانه Or. 494].
فردوسی، ا. (۸۴۱ق). شاهنامه [تصویر نسخه خطی، نسخه کتابخانه بریتانیا، لندن. به نشانه Or. 1403].
فردوسی، ا. (۸۴۴ق). شاهنامه [تصویر نسخه خطی، نسخه کتابخانه ملی، پاریس، به شماره Sup. Pers. 493].

فردوسی، ا. (۸۴۸ق). شاهنامه [تصویر نسخه خطی، نسخه کتابخانه پاپ، واتیکان، به نشانه Ms. Pers. 118].
فردوسی، ا. (۸۴۹ق). شاهنامه، [تصویر نسخه خطی]. انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم شوروی در لنینگراد. ش S. 1654.

فردوسی، ا. (۸۵۲ق). شاهنامه [تصویر نسخه خطی، نسخه کتابخانه دانشگاه آکسفورد، به نشانه Ms. Pers. C. 4].

فردوسی، ا. (۸۹۱ق). شاهنامه [تصویر نسخه خطی، نسخه کتابخانه بریتانیا، لندن، به نشانه Add. 18 188].
فردوسی، ا. (قرن هشتم). شاهنامه (کوچک / اول) [تصویر نسخه خطی، نسخه کتابخانه چستربیتی، دوبلین، به نشانه Per. 104].

https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_104_10/1/LOG_0000

فردوسی، ا. (۸۹۴ق). شاهنامه [تصویر نسخه خطی، نسخه کتابخانه دولتی برلین، به نشانه Ms. or. Fol. 4255].

فردوسی، ا. (۱۳۵۲). داستان رستم و سهراب از شاهنامه. مقدمه، تصحیح و توضیح م، مینوی. بنیاد شاهنامه فردوسی.

فردوسی، ا. (۱۳۵۳). شاهنامه. تصحیح ژ، مول. شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

فردوسی، ا. (۱۳۶۵). شاهنامه. به کوشش م، رمضانی. پدیده (کلاله خاور).

فردوسی، ا. (۱۳۷۵). غمنامه رستم و سهراب. انتخاب و شرح ج، شعار و ح، انوری. قطره.

فردوسی، ا. (۱۳۷۹). اختیارات شاهنامه: متنی گزیده از قرن پنجم هجری. به انتخاب علی بن احمد. به تصحیح م، جیحونی و م، فشارکی. آستان قدس رضوی.

فردوسی، ا. (۱۳۷۹). شاهنامه (همراه با خمسة نظامی) نسخه برگردان از روی نسخه مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، مشهور به شاهنامه سعدلو. (کتاب سده هشتم). [مقدمه از ف. مجتبابی]. مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

فردوسی، ا. (۱۳۸۱). داستان رستم و سهراب. تصحیح م، جیحونی. دفتر هفتم. شاهنامه پژوهشی.

فردوسی، ا. (۱۳۸۰). شاهنامه از دستنویس موزه فلورانس، به کوشش ع، جوینی. ج. ۳، دانشگاه تهران.

فردوسی، ا. (۱۳۸۴). شاهنامه (چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه بریتانیا به شماره Add,21,103 مشهور به شاهنامه لندن). نسخه برگردان: ا. افشار و م. امیدسالار. طلایه.

فردوسی، ا. (۱۳۸۵). شاهنامه. ویرایش ف، جنیدی. بلخ وابسته به بنیاد نیشابور.

فردوسی، ا. (۱۳۸۹). شاهنامه: نسخه برگردان از روی نسخه کتابت اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری قمری، کتابخانه شرقی وابسته به دانشگاه سن ژوزف بیروت. شماره 43. NC [به کوشش ا. افشار، م. امیدسالار، ن. مطلبی کاشانی]. طلایه.

فردوسی، ا. (۱۳۹۱). شاهنامه. به کوشش ج، خالقی مطلق، دفتر ششم با همکاری م، امیدسالار و دفتر هفتم با همکاری ا، خطیبی. مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

فردوسی، ا. (۱۳۹۳ الف). شاهنامه، ویرایش ج، خالقی مطلق. سخن.

فردوسی، ا. (۱۳۹۳ ب). شاهنامه فردوسی (به کوشش س، حمیدیان). قطره.

فردوسی، ا. (۱۳۹۹). داستان رستم و سهراب. ویرایش و گزارش ج، خالقی مطلق (با همکاری م، افشین وفایی و پ، فیروزبخش). سخن.

فردوسی، ا. (۱۸۲۹). شاهنامه. به کوشش ت، ماکان. کلکته.

فردوسی، ا. (۱۸۷۷). شاهنامه. به کوشش ی، وللس. بریل.

کزازی، م. (۱۳۹۰). نامه باستان: ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی. ج. ۲، سمت.

مستوفی، ح. (۱۳۷۷). ظفرنامه به انضمام شاهنامه: چاپ عکسی از روی نسخه خطی مورخ ۸۰۷ هجری قمری، کتابخانه بریتانیا، شماره OR.2833. مرکز نشر دانشگاهی و آکادمی علوم اتریش.

یاحقی، م. (۱۳۶۸). سوگنامه سهراب. توس.

References [In Persian]:

- Arghavan, A. (2020). Darbare-ye Doshvartarin Beyt-e Shahnameh. Gozaresh-e Miras, 3(1-2), 101-112.
- Behfar, M. (2017). Shahnameh-ye Ferdowsi: Tas'hih-e Enteqadi va Sharh-e Yekayek-e Abyat (Vol. 5). Farhang-e Nashr-e Now.
- Tabrizi, M. (721 AH). Safineh-ye Tabriz [Facsimile of the Manuscript, Library of the Islamic Consultative Assembly, No. 90084].
- Jafari, S. (2015). Safineh-ye Tabriz va Chand Pishnehad-e Tazeh dar Virayesh-e Shahnameh. Kohan-Nameh-ye Adab-e Parsi, 6(2), 23-39.
- Khatibi, A. (2011). Hame Ta dare Az Rafte Faraz: Yek Ma'ni-ye Nashnakhteh-ye Az dar Dastan-e Rostam va Sohrab. Jostarha-ye Adabi, 44(3), 101-112.
- <https://doi.org/10.22067/JLS.V44I3.12651>

- Khatibi, A. (2016). Doshvartarin Beyt-e Shahnameh. In R. Moshtaq-Mehr & A. Goli (Eds.), Pir-e Golrang (Memorial Volume for the Late Dr. Rashid Ayyuzi), (M. Taheri Khosrowshahi, Ed., pp. 539-545). Adabiyat.
- Rastipur, M. (2015). Naqdi bar Dastan-e Rostam va Sohrab. Faslnameh-ye Naqd-e Ketab-e Adabiyat, 1(2), 89-111.
- Rastipur, M. (2020). Negahi Digar be Khutbeh-ye Dastan-e Rostam va Sohrab. Ayineh-ye Miras, 18(1), 95-129.
- Rostgar-e Fasa'i, M. (1998). Hamaseh-ye Rostam va Sohrab. Jami.
- Ferdowsi. (614 AH). Shahnameh [Facsimile of the Manuscript, Florence National Library, Ms. Cl. III-24].
<https://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCF0004147894#page/1/mode/1up>
- Ferdowsi. (731 AH). Shahnameh [Facsimile of the Manuscript, Topkapi Palace Manuscript, Central Library of the University of Tehran, No. 6538].
- Ferdowsi. (733 AH). *Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript, Leningrad State Public Library, Dorn Catalogue, Nos. 316–317].
- Ferdowsi. (753 AH). *Shahnameh* [Facsimile of the Stephens Manuscript, Arthur M. Sackler Gallery, National Museum of Asian Art, Smithsonian Institution, Washington, DC (Long-term loan from the Ebrahimi Family), No. LTS1998.1.1].
- Ferdowsi. (796 AH). *Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript, Dar al-Kutub, Cairo, Persian History Collection, No. 73].
- Ferdowsi. (840 AH). *Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript, Leiden University Library, Or. 494].
- Ferdowsi. (841 AH). *Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript, British Library, London, Or. 1403].
- Ferdowsi. (844 AH). *Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript, Bibliothèque nationale de France, Sup. Pers. 493].
- Ferdowsi. (848 AH). *Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript, Vatican Library, Ms. Pers. 118].
- Ferdowsi. (849 AH). *Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript, Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the USSR, Leningrad, No. S.1654].
- Ferdowsi. (852 AH). *Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript, Bodleian Library, University of Oxford, Ms. Pers. C.4].
- Ferdowsi. (891 AH). *Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript, British Library, London, Add. 18188].
- Ferdowsi. (8th century). *Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript, Chester Beatty Library, Dublin, Per. 104]. https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_104_10/1/LOG_0000
- Ferdowsi. (894 AH). *Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript, Berlin State Library, Ms. or. Fol. 4255].
- Ferdowsi. (1973). *Dastan-e Rostam va Sohrab* (M. Minovi, Intro., Ed., & Commentary). Bonyad-e Shahnameh-ye Ferdowsi.
- Ferdowsi. (1974). *Shahnameh* (J. Mohl, Ed.). Sherkat-e Sahami-ye Ketabha-ye Jibi.
- Ferdowsi. (1986). *Shahnameh* (M. Ramezani, Ed.). Padideh (Kolaleh-ye Khavar).
- Ferdowsi. (1996). *Ghamnameh-ye Rostam va Sohrab* (J. Sho'ar & H. Anvari, Eds. & Commentary). Qatreh.

- Ferdowsi. (2000). *Ekhtiyarat-e Shahnameh: Matni Gozideh az Qarn-e Panjom-e Hejri* [Ekhtiyarat-e Shahnameh: A Selected Text from the Fifth Century AH] (A. ibn Ahmad; M. Jeyhouni & M. Fesharaki, Eds.). Astan-e Qods-e Razavi.
- Ferdowsi. (2000). *Shahnameh (with Khamsah of Nezami)*: Facsimile of the Manuscript Preserved at the Center for the Great Islamic Encyclopedia, Known as the Sa'dlu Shahnameh (Written in the 8th Century AH) (F. Mojtaba'i, Intro.). Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Ferdowsi. (2002). *Dastan-e Rostam va Sohrab* (M. Jeyhouni, Ed.). *Shahnameh Pazhuhi*, Book 7.
- Ferdowsi. (2001). *Shahnameh az Dastnevis-e Muzeh-ye Florence* (A. Joveyni, Ed.) (Vol. 3). University of Tehran Press.
- Ferdowsi. (2005). *Shahnameh* (Facsimile of the British Library Manuscript Add. 21103, Known as the London Shahnameh) (I. Afshar & M. Omidshah, Facsimile Eds.). Talayeh.
- Ferdowsi. (2006). *Shahnameh* (F. Jonaydi, Ed.). Balkh Publications.
- Ferdowsi. (2010). *Shahnameh*: Facsimile of the Manuscript Written in the Late Seventh and Early Eighth Century AH, Oriental Library, Saint Joseph University, Beirut, No. NC.43 (I. Afshar, M. Omidshah, & N. Motallebi Kashani, Eds.). Talayeh.
- Ferdowsi. (2012). *Shahnameh* (J. Khaleghi-Motlagh, Ed.; Vol. 6 with M. Omidshah; Vol. 7 with A. Khatibi). Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Ferdowsi. (2014a). *Shahnameh* (J. Khaleghi-Motlagh, Rev. ed.). Sokhan.
- Ferdowsi. (2014b). *Shahnameh* (S. Hamidian, Ed.). Qatreh.
- Ferdowsi. (2020). *Dastan-e Rostam va Sohrab* (J. Khaleghi-Motlagh, Rev.; with M. Afshin-Vafaei & P. Firouzbakhsh). Sokhan.
- Ferdowsi. (1829). *Shahnameh* (T. Macan, Ed.). Calcutta.
- Ferdowsi. (1877). *Shahnameh* (J. Vullers, Ed.). Brill.
- Kazazi, M. (2011). *Nameh-ye Bastan: Virayesh va Gozaresh-e Shahnameh-ye Ferdowsi* (Vol. 2). SAMT.
- Mostowfi, H. (1998). *Zafarnamih be Enzemam-e Shahnameh* [Facsimile of the Manuscript Dated 807 AH, British Library, Or. 2833]. Nashr-e Daneshgahi & Austrian Academy of Sciences.
- Yahaghi, M. (1989). *Sugnameh-ye Sohrab*. Toos.